

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Іван Буняк

●

ДО ПОХОДЖЕННЯ НАЗВ НІЖИНА, НОСІВКИ, ОСТРА

(Роздуми про далеке і близьке)

Поруч з Носівкою в лісовому масиві Орішне є урочище, яке носить загадкову назву «Осове». Осовим називається також і узлісся біля цього урочища. Походження назви «Осове» ніхто із старожилів у наш час пояснити не може. Всі сусідні урочища (Майорове, Турбіне, Ляшенкове, Семениха та ін.) пов'язані із прізвищами власників хуторів, що в свій час були в лісі. Про Осове ж старожили твердять, що ця назва існує з незапам'ятних часів. Тут же на невеликій відстані від урочища (біля ставків колгоспу ім. Кірова) є залишки стародавнього поселення, місце якого ще й зараз називають «селищем».

У деяких стародавніх документах Носівка (стародавні назви «Носов», «Носово») ототожнена з назвою «Осово». Як зазначає історик Владимирський-Буданов у своїй історичній монографії «Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века», серед перших населених пунктів, які роздавалися литовськими князями у володіння окремим власникам, було і поселення Осово. Далі він пише: «Письменные свидетельства о раздаче земель в Киевщине частным владельцам идут со времени Владимира Ольгердовича: он (будто-бы) в 1390 году подтвердил Юрию Ивановичу (потомку Тугорхана Керимана князя половецкого, тестя князя Святополка) несколько имений (пожалованных его предкам) на правой и левой стороне Днепра... на «северской» (левой) стороне Днепра ему даны: Рожны, Крехово, Осово, Светильново... со всеми урочистыми пущами...».¹

Таким чином, це перша документальна згадка «Осово», яке віддавалося у володіння предка Рожиновських ще великим князем київським Святополком Ізяславовичем. А оскільки Святополк князував на великокнязівському столі з 1093 по 1113 рік, то цей час можна вважати найдавнішою документальною згадкою нашого загадкового топоніму.

Проте читач може цілком законно засумніватися, чому це «Осово» ототожнюється із Носівкою і носівським урочищем Осове. Може, це зовсім інше поселення і в іншій місцевості, десь не на носівській землі?

Цей сумнів відпаде, коли ми ознайомимося з ще одним документом, а саме: грамотою короля польського великого князя литовського Казимира княгині Марії Трабській «на владение Остерскою отчиною», в якій Казимір підтверджує володіння остерськими землями Марії Трабській (дочці литовського князя Дмитра Сокири — потомка вищезгаданого князя Рожиновського). У цій грамоті значаться майже ті ж

населені пункти, що і в грамоті Володимира Ольгердовича (звичайно, тут їх більше — адже пройшли вже століття), але цікаво, що в переліку-населених пунктів грамоти на місці «Осова» вже стоїть назва «Носово». Ось як перераховані населені пункти в грамоті кн. Казимира: «...а Баденьковцы, а Выполозово, а Носово, а Рожны, а Летковичи, а Светилбновичи...».² Порівнюючи ці переліки, ми впевнімося, що Осово і Носово — це один і той же населений пункт. Носово — це, безсумнівно, Носівка, про що стверджує і автор статті «Левобережная Украина в XV—XVII ст.», зазначаючи, що знаходиться «Носово на притоці Остра».³

Назва «Осово» зустрічається і в пізніших документах. Перечисляючи земельні володіння Козарської Покровської церкви, чернігівський архієпископ Філарет вказує, що за переписом 1767 року Покровська церква мала земельні ділянки орної землі, сінокосів і лісових угідь. Серед цих лісових угідь значився «...лес в Осовой чаще в окружности на 120 сажень».⁴ Це вже «Осова чаща» в іншому місці — в Козарських лісах на віддалі понад 20 км від Носівського Осова. Що це за загадкове Осове, як пояснити його назву?

Але перед цим невеликий екскурс в історію Носівки та її навколишніх місць.

Як населений пункт Носівка під назвою «Носов» два рази згадується в літописах Київської Русі: перший раз під 1147 роком і вдруге — під 1159 роком. Згідно з усними переказами, які дійшли до нас, місто засноване якимсь воєводою Носом (чи Носовим), як укріплення для захисту від кочовиків.

Дійсно, в центрі Носівки до цього часу збереглися залишки невеликого земляного укріплення (овальної форми, діаметром 100—150 м) періоду Київської Русі. Городище цього укріплення знаходиться в центрі великої земляної кріпості в формі прямокутника, побудованої пізніше. Площа цієї великої кріпості, окопаної ровом і валом, які ще й до цього часу подекуди збереглися, становить декілька десятків гектарів.

Місто розкинулося по обидва боки річки Носівочки і тягнеться близько 15 кілометрів. Місцевість, на якій розташоване місто, була заселена з давніх-давен. Крім вищезгаданого городища, тільки на території самого міста досліджено і зааспортизовано 9 стародавніх поселень скіфського періоду та періоду Київської Русі. Причому 5 давніших поселень в самому центрі міста, датованих III—V ст. н. е., визначені як поселення Черняхівської культури.

Ще цікавішими були результати досліджень археолога С. Березанської, які вона проводила на берегах річки Остра в 1967 році зразу ж після меліоративних робіт по осушенню боліт басейну цієї річки. Візьмемо відрізок Остра від Носівського Осового до Осова козарського (Осова чаща). На берегах річки Остер тут розташовані села Мрин, Киселівка, Ведмедівка, Адамівка і Козари. Біля 4-х із них Березанською виявлено поселення періоду бронзи (1—2 тис. до н. е.). Біля с. Мрин виявлено 3 таких поселення, біля с. Ведмедівки — 1 поселення, біля с. Адамівки — 2 поселення, біля с. Козар — 1 поселення. Крім цих поселень періоду бронзи, тут також окремо чи нашаруваннями виявлено цілий ряд поселень пізнішого часу (VII—III ст. до н. е. — періоду раннього заліза).⁵

Як бачимо, місцевість понад р. Остром була заселена стародавніми племенами ще 4 тисячоліття тому. Але заселеною була не лише місцевість понад Остром. Цей період залишив нам пам'ятку у вигляді курганів-могил на території сучасного Носівського і сусідніх районів. Степова частина нашого району густо усіяна курганами, серед яких чимало і періоду бронзи та міді. Це 3 кургани навколо Носівки, кургани

в с. Рівчак-Степанівка, біля с. Карла Маркса Ганнівської сільради, курган «Гайдайська могила» і цілий ряд курганів на землях села Макіївки.

Цим же, приблизно, періодом датується і велике земляне укріплення «Городище» над Остром (біля с. Плоского). Це городище зараз заросло лісом і тому порівняно добре збереглося. Воно має овальну форму, його діаметр понад 300 метрів. Як писав Т. Стефановський у своєму «Описі села Плоского»,⁶ «...Городище омывается водами болота Голо. Урочище это... занимает более 8 десятин... неизвестно кем и когда окопано тремя глубокими рвами и таким же числом земляных валов, довольно высоких».

Городище датується приблизно другою половиною 1-го тисячоліття до н. е. Наукових розкопок на ньому не проводилося, але учні-краєзнавці носівських шкіл знаходили тут бронзові наконечники дротиків. Тому його також можна датувати бронзовим віком. Городище взято на державний облік і охорону як пам'ятка археології республіканського значення.⁷ Розміри валів-насіпів вражають своєю висотою. Напевне, племена, які споруджували цю диво-кріпость, були дуже численними. По розмірах площі городища можна судити, що на час небезпеки в городищі знаходили захист не лише навколишні племена (чи союзи племен), а також і їх господарське майно, стада худоби і т. д.

Ще багатша археологічними пам'ятками територія на схід від урочища Осове. Тут виявлено 8 поселень періоду міді і бронзи (в основному II тисячоліття до н. е.). Вони знаходяться біля сіл Сулак, Дослідне, Червоні партизани. Тут у 1970—1974 р.р. проводилися дослідження археологом В. Воеводою, яким виявлено поселення неоліту і навіть пізнього палеоліту (знайдено крем'яні знаряддя праці та заготовки до них).⁸ У своїх замітках, надрукованих в носівській районній газеті В. Воевода писав: «В урочищах Вовча гора, Льотчикове, Сільчин острів, Мостове, Острови, Циганок та інших зібрано речі: уламки скіфського посуду, уламки посуду і кам'яні знаряддя на поселеннях часів бронзи».

Кам'яні знаряддя праці доби бронзи знайдено і передано до Носівського музею і в селі Червоні партизани вчителем С. В. Кобком (молот, сокира) та в Носівці жителями М. О. Розумом та О. О. Савчук (сокира).

Ще більш давні речі — уламки посуду доби міді (III тисячоліття до н. е.) знайдено в урочищі Острови, а в урочищах Льотчикове, Струги — неолітичної епохи (IV—III тисячоліття до нашої ери). Уламки глиняного неолітичного посуду орнаментовані ямками, «ялинками». Це дає підставу сказати, що принаймні в урочищі Льотчикове було неолітичне поселення. Знахідки маленьких кам'яних скребачок (Вовча гора, Мостове) говорять про те, що в перехідний період від палеоліту до неоліту, приблизно 10—8 тисяч років тому, тут також мешкали люди.

Поблизу Сулака виявлено крем'яні знаряддя та заготовки до них доби пізнього палеоліту, тобто приблизно 12—38 тисяч років тому».⁹

Частину знахідок археологічної експедиції з дозволу інституту археології передано Носівському історико-краєзнавчому музеєві, де в експозицію було введено археологічні експонати.

Але крім залишків стародавніх поселень, на моє глибоке переконання, тут маємо залишки і язичницьких святилищ, чи жертovníків-капищ. Дуже цікавим в цьому відношенні є місце поруч із вищезгаданим урочищем Вовча гора, там де Міська дорога перетинає невеличку річку Стругу. За дослідженнями Воеводи, в урочищі Вовча гора було поселення періодів бронзи, неоліту і навіть перехідної доби від палеоліту до неоліту. А ось неподалік від Вовчої гори є ділянка землі густо устелена невеликими, діаметром до 30 сантиметрів, валунами, серед яких знаходяться і три камені-валуни діаметром понад метр

(чи не священні камені, на яких відбувалося жертвоприношення?). А на віддалі 100 метрів від цього «капища» — знову таке ж. Подібного явища на території свого району я ніде більше не зустрів. Цього місця ще ніхто з археологів не досліджував.

На місцях язичницьких капищ після введення християнства на Русі зводилися православні церкви. Так ось саме тут за народними переказами, записаними як в Носівці, так і в сусідньому селі Сулак, була церква ще в дотатарський період. В одному переказі говориться, що під час татаро-монгольського нашествия жителі цього поселення заховали свої скарби в глибокий колодязь, накрили церковним дзвоном і зверху засипали землею. За іншим переказом одна із церков Носівки (Успенська) була перенесена із вказаного місця (напевно її престольна назва), про що, мовби, значилося і в церковному літописі. Але ні літопис, ні церква до нашого часу не збереглися. А про перенесення церкви говорить і запис в «Алфавітному списку церков Чернігівської єпархії», де читаємо: «Носовка... Успенская, д. (тобто — дерев'яна) перенесена в 1796 г. Ныне строится каменная». ¹⁰ Все це до деякої міри може служити підтвердженням того, що на цьому місці могли бути язичницькі капища, залишки яких у вигляді розкиданих валунів збереглися до наших днів.

А тепер повернемося до нашої назви «Осове». Логічно ця назва є відповіддю на запитання: «Чие?» — «Осове». Осове — те, що належало Осу. Хто ж він, цей загадковий Ос? Земна особа, чи божеська істота, чи, може, якийсь чудодійний дух старої язичницької міфології.

Щоб краще уявити, це, зупинимося на сусідньому топонімі (назві населеного пункту) Ніжин. Це слово, його логічне значення теж говорить, що воно є похідним від якогось імені: Нег, чи Нега. Назва Ніжин теж дає відповідь на запитання «Чий?». Тобто — Нежин — якогось невідомого Нега чи Неги. (Порівняйте: іволга — іволжин).

Ніжин — стародавній населений пункт. Періодом заснування його називають часи Київської Русі. Місто було зруйноване монголо-татарами в 1239 році і відроджене під цією назвою тільки 1625 року. З того, що тут знайдено чи не найбагатші на Україні скарби стародавніх монет, можна зробити висновок, що це було не рядове місто, а місто, яке відіграло велику роль в житті давньоруської держави. Але в літописах його назва зовсім не згадується. Чому?

Історики-дослідники ще на початку минулого століття ототожнювали сучасний Ніжин з літописним «Нежатиним», згаданим у літописах під 1135 роком. ¹¹ Ряд істориків вбачають у ньому літописний «Уненеж» (1147 р.). Цього твердження додержуються і автори статті «Ніжин» енциклопедичного довідника «Чернігівщина», виданого вже в 1990 році, а також відомий ніжинський дослідник-краєзнавець О. Знойко у своїй книзі «Міфи Київської землі та події стародавні». Автор О. Морозов у недавно виданій брошурі «Ніжин і Ніжинщина. Історико-краєзнавчі матеріали» (Ніжин, 1994) робить висновок, що і літописні Нежатин та Уненеж і Ніжин-озеро знаходилися в межах території сучасного Ніжина. Незаперечним є одне, що ці назви мають один і той же корінь «неж».

Історичні особи з таким іменем не відомі. Але відомо, що в дохристиянські часи серед язичницьких богів і божеств (духів) був дух Нега. Це підтверджує давньослов'янська міфологія. У книзі М. Іванченка «Дивосвіт прадавніх слов'ян» читаємо: «Значно менше було у праслов'ян духів спокою та насолоди. З них нам відомі: Мом — дух солодкого сну і спочинку у сербів, Услад — насолоди на Русі та відповідно Нега у поляків. Усі ті напівзабуті духи ще й понині примарами бродять по старовинних казках і приховують у собі давню барвисту частку людських вірувань». ¹²

Отже, ми знайшли того, від кого пішла назва міста Ніжин (праслов'янського духа Негу) і не тільки нашого міста чи озера, а й ще однієї назви Ніжин, яка є на Харківщині в басейні річки Сіверський Донець. Там назву Ніжин носить яр. Якби це була назва населеного пункту, тоді ще можна було б припустити, що цю назву перенесли якісь переселенці з Ніжинщини. Але назви річок завжди прив'язані до своєї місцевості. Тому ця назва є місцевою і також походить від слова Нега, тим більше, що паралельно з назвою Нежин там вживається і назва Негин.¹³ Приймаючи до уваги таке походження назви Ніжин, можна пояснити і назву Уненеж. Уненеж — звалося місто біля Ніжина, «уне» значить біля Ніжина, чи поза Ніжином.

Життя тогочасних слов'ян (та і праслов'ян) — це безперервне спілкування з природою, яку за їх віруваннями населяло безліч богів і духів, в т. ч. і дух услади-насолоди. Служителі церкви після прийняття християнства рішуче боролися з язичницькими віруваннями і діями, обрядами і ритуалами. Вони ревно слідкували і за «моральністю» своїх нових християн. Навіть саму назву Ніжин вони прирекли на забуття. Ось чому вона не згадувалася в тогочасних літописах. А коріння цієї назви слід шукати в далекому дохристиянському періоді, коли ще язичницькі божества були спільними для всіх праслов'ян, коли ще формувалася наша мова. Адже слово «ніжність» одного кореня з словом «Ніжин» і «Нега».

А відтак повернемося до нашої назви «Осове». Ця назва, як і назва «Ніжин» дає відповідь на запитання «Чиє?». «Осове». Хто такий був не менш загадковий, ніж Нег — невідомий Ос. Тим більше, що вік залишив про себе згадки не тільки у нас по Остру, а й в інших місцях України. Наприклад, відома «Осова гора» — підвищення на Поліській низовині поблизу села Бажева Черняхівського району Житомирської області.¹⁴ Носівське «Осове» — це лісове урочище біля Носівки, «Осова чаша» — теж лісове урочище, але вже біля с. Козар. Що за особа, пов'язана з лісом? Що це: божество, чи дух, який витав понад річкою Остром? Такого в друкованих джерелах ще не зустрічали.

Але стривайте! А сама назва «Остер»? Чи не той же це Ос та плюс додаток «стр». Візьмемо аналогію — «Дністер». Як стверджують історики-лінгвісти, назва Дністер — це двочленне слово, перша частина якого «Дні» — значить на стародавній індоєвропейській мові «вода» (звідси Дніпро, Дон, Донець), а друга частина «стр» — означає «швидкий».¹⁵ Як свідчить популяризатор-лінгвіст Зіновія Франко (внука І. Я. Франка, дочка сина Франка — Петра, розстріляного енкаведістами в 1941 році) «стр» перейшло до слов'ян від індоєвропейського «ср», а на слов'янському ґрунті значило «течія, бистрина, крутизна».¹⁶ Назв річок із цим звукосполученням багато на Україні, напр., ріки Стрий, Стир, Стриш і інші, вже згадана нами річка Струга, що протікає в нашому районі (якраз біля Вовчої гори), а, можливо, і чернігівський Стрижень. Чи не це один із ключів для розгадки нашого Оса?

Як же пояснювалося походження назви річки Остер?

У популярному виданні М. Фененка «Земля говорить» про це значиться так: «Остер — притока Десни (на ній стоїть місто Ніжин) — через свою замуленість славиться хіба що в'юнами. Але вчені доводять, що слово «Остер» може походити від слова «Осетр», «Осетер» — великої смачної риби, про наявність якої в річці ніхто не пам'ятає. Або ж від староруського слова «востр»», «остр» — гострий, жорстокий, різкий, може, бій! З ким тільки не було тут боїв! З хазарськими, половецькими, татарськими, польськими загарбниками...».¹⁷ Більшість дослідників пов'язують походження назви Остер із старослов'янським словом «остр». Але, погодьтеся, таке пояснення здається дуже примітивним. Річка — не якийсь предмет, і важко зрозуміти, чому вона може бути гострою.

Отже, достатньо аргументованої версії про походження назви Остер, здається, ми не маємо. Хоча цілком очевидно, що і цей гідронім, як і всі інші, містить у собі певну історичну інформацію, є найдавнішою пам'яткою мови.

Назви Осове стосуються лісових урочищ, хащ. А стародавні слов'яни поклонялися лісам, хащам, дібровам і гаям, які вони вважали священними. Тут проходили язичницькі моління, гадання, жертвоприношення. Окремо існував культ священних дерев, серед яких дуби були найбільш шановані. І тепер знаходять культові дубові стовбури із заправленими в них кабанячими іклами. Щось подібне було знайдено і біля нашого Особого. Під час меліоративних робіт тут було виявлено великий дубовий стовбур, який, за свідченнями механізаторів, був так заморений в болоті, що його навіть не рубала сокира. Звичайно, археологи цього дуба не досліджували, а механізатори забрали його для будівлі.

Прямах згадок про священні діброви в наших лісах ми не маємо. Але дубові гаї згадуються в ряді документів, як орієнтири на місцевості. Наприклад, в документі XVI століття, яким в польсько-литовський період відводилися землі у володіння домініканам, одна із границь цих володінь вела «старым шляхом, идушим по суходолу из Чернигова в Носовку, где имеются старые на дубах зарубки...».¹⁸ Можливо, така їх популярність пояснювалася тим, що в свій час ці дуби мали ритуальне призначення.

Лінгвістика підказує, що багато словотворень нашої мови походять від імен стародавніх богів. Найбільше слів мають корінь головного слов'янського бога Рода (народ, рідня, природа, родина і т. д.). Чи є такі слова від божества «Ос». Напевне, це слова: осика, осока, осот, оса, остюк і т. ін. Можливо, значення цих слів говорить дещо і про характер божества Оса. Осика — це дерево-тотем, як пише С. Плачинда, «...на ньому вшали вбиту змію, аби вона не ожила. Для того, щоб покійник, в якому запідозрювали упиря і т. п. не виліз із могили, над ним забивали осиковий кіл».¹⁹ До речі, ще й сьогодні кажуть, якщо покійник нічого хорошого не зробив за своє життя, то він заслужив на могилі не хреста, а осикового кілка. Це повір'я дійшло до нас із дуже давніх дохристиянських часів, часів цього ж загадкового Оса.

Носівка, як і Ніжин, весь час була одним із велелюдних міст Лівобережжя. Досить сказати, що в 1810 році вона мала 11237 жителів,²⁰ тоді як Чернігів (1808 р.) — лише 4500 жителів.²¹ У документах історія Носівки простежується майже весь час, починаючи з першої літописної згадки 1147 року. Територія Носівщини була заселена ще з періоду неоліту (4—5 тисячоліття до нашої ери). Тут були умови для збереження поруч з археологічними пам'ятками і пам'яток стародавньої мови, однією з яких і є загадковий «Ос». Дійсно, про це можна сперечатися, але назви Осове урочище, Осова хаща, Осова річка (Остер), Осовий міст (так називалася мощена гать через болото біля Особого), Осова гора на Житомирщині, Осово — населений пункт, згаданий в грамоті Володимира Ольгердовича існують і по сьогодні. Пояснити походження цих назв, на мою думку, може міфологія дохристиянських слов'ян та їх далеких пращурів.

На території Носівського та Ніжинського районів є дві річки, які носять назви Баба. Походження їх назв, як і походження назв населених пунктів Яриловичі, Макошине також можна приписати язичницьким богам стародавніх слов'ян (залишили нам у спадок казкову Бабуягу, бабине літо, гру у куцої (чи тісної) баби). Або прізвиська жителів Носівки — Чурик і Турик. Чур — «один з найдавніших і найпопулярніших у давніх українців «домашніх» богів, охоронець домашнього

вогнища, тепла, затишку»; «Тур — бог сили, лицарської честі, заступник воїнів і чередників».²²

Міфологічне походження загадкового терміну можна заперечити: а де ж прямі докази? Їх поки немає, але вони можуть і з'явитися. Адже є ще недосліджені в цьому плані джерела, які могли б внести нам певну ясність. Взяти хоча б індійський збірник священних гімнів «Ригведа», в якому спостерігається спорідненість вірувань Індії з міфологією предків слов'ян. Або ж фантастична «Влесова книга». У нещодавно виданій у «Бібліотеці українця» «Влесовій книзі: життя і релігія слов'ян» Б. Ребіндера описано головних богів старослов'янської міфології. Про другорядних автор говорить: «Насправді другорядних богів було значно більше, а духів і злічити важко, але опис їх був би надто довгим і нецікавим» (с. 44). А можливо, наш Ос — це видозмінений на Україні бог Хорс, який уособлював сонце і космічні небесні цикли.

Роздуми... роздуми...

І серед них — гіркі роздуми: чому ми руйнуємо пам'ятки, губимо свою пам'ять? Чи не прийшов час повернутися до них лицем?

Скільки зруйновано пам'яток археології — і тільки ось за життя одного покоління. Дуже цікавим був біля Носівки курган «Розкопана могила», в якому багато було своєрідного. Але знесли його в сімдесяті роки, побудувавши на його місці птахофабрику. Знесли могилу «Голубеньку» біля сучасного молокозаводу. Знесли ряд курганів на території Ганнівської сільради. Пам'ятаю, як археологічна експедиція під'їхала до села Карла Маркса. Перед нами постав великий курган, на якому тепер було ціле кладовище з могилками і хрестами. Поруч трактор орав поле. Побачивши нас, тракторист зупинив трактор і підійшов до археологів. Коли він дізнався про мету нашого приїзду, він чистосердечно, навіть з гордістю, зізнався: «На цьому полі таких курганів було багато. Але я їх всіх бульдозером зрівняв із землею. Цей залишив тільки тому, що пожалів могилок і хрестів». А городище періоду Київської Русі в центрі Носівки поруч з новозбудованим адміністративним приміщенням. Через це городище почали рити під'їзд, ґрунт городища брали для висипок.

Така ж доля спіткала вже в 80-х роках єдину архітектурну пам'ятку міста Троїцьку церкву. До речі, це була не лише пам'ятка архітектури (стиль — українське барокко), але й пам'ятка історії. Побудована вона у XVIII ст. на місці старих дерев'яних церков, що були тут ще з часів Київської Русі, бо стояла біля воріт кріпості згаданого городища. За 70 років були знищені всі культові будови. Нищилося систематично, планомірно, як і більшість в Радянському Союзі, як знищено в Києві чудо архітектури — Михайлівський золотoverхий собор і багато інших архітектурних пам'яток. Вже після Великої Вітчизняної війни планувалося знести з лица землі Чернігівський Борисоглібський собор, П'ятницьку церкву і ін. Громадськість стала тоді на захист пам'яток. Я ще пам'ятаю, як Іраклій Андронніков у своєму нарисі «О собирателях ценностей» назвав чернігівське керівництво «Иванами, не помнящими родства».

Протягом багатьох років вже після війни носівське керівництво добивалося знесення останньої в місті пам'ятки — Троїцької церкви. На її захист стали такі визначні авторитети-мистецтвознавці, як Нельговський, Новаківська, Мойсеєнко, Підгора. Наприклад, В. Підгора (один з провідних мистецтвознавців України) прийшов рятувати нашу пам'ятку. Але носівське верховне керівництво не захотіло навіть впустити його в свій кабінет. Із приймальні по телефону Підгора попросив вислухати його. Але через поріг теж по телефону йому було сказано таке: «Мне не о чем с вами говорить. Мое мнение вам известно, а ваше мнение меня не интересует». Ось так: не більше і не менше. При

мені Підгора виразився так: «Дозвіл на знесення церкви ви одержите, хіба переступивши через мій труп». Дійсно, тоді порушити заборону носівські керівники побоялися. Але пізніше це здійснили вони втихара, під видом «благих» намірів.

Так Носівка залишилася без жодної пам'ятки архітектури. Задумаймося, чи заслужила вона на це?

Весь свій довгий важкий шлях захищала вона порубіжжя Київської Русі, скільки разів вона ставала на шляху завойовників. А пізніше вона в поті лица працювала на своїх приїжджих вельмож-зайд, які у власних маєтках з поту і крові носівчан будували собі земні чудеса. Наведу лиш один приклад.

XI археологічний з'їзд в Києві опікала графиня Уварова. Після закінчення роботи з'їзду вона захотіла побачити українські шедеври. Вона поїхала в с. Низкінічі побачити нагробок Адама Киселя, а в м. Козельці — храм Різдва Богородиці. Так ось, Адам Кисіль, цей український ополячений магнат, напередодні визвольної війни 1648—1654 років був старостою багатого староства носівського. Уявіть собі, скільки він награвував у Носівці добра на свою церкву-усипальницю і тонкішої роботи надгробок (до речі цей надгробок ілюструється в багатьох виданнях історії мистецтва України). Про те, як він грабував Носівку, красномовно свідчить один документ. В ньому розповідається про те, як весною 1645 року Кисіль підготував для відправки з Носівки до себе на Брацлавщину 400 підвід господарського збіжжя.²³ І це, зрозумійте, весною, за бездоріжжя! А скільки він відправляв осінню, взимку — санним шляхом. Уявляєте, скільки в цій пам'ятці-надгробку поту і сліз бідних носівчан, яким було не до будівництва пам'яток.

А друга пам'ятка, яку відвідала графиня Уварова. Це Козелецький храм, який частина мистецтвознавців називає найкращою архітектурною спорудою 18-го століття на периферії Російської імперії, побудувала мати словнозвісного фаворита цариці Єлизавети Петрівни Олексія Розумовського — Наталія Дем'янівна Розумиха (дівооче прізвище Демешко, родом з села Адамівки). Це вона зробила після того, як у 1751 році її син, останній гетьман України Кирило Розумовський, подарував їй «...для вспоможения к дому... в вечное и спокойное владение... местечка Носовку и Кобыжчу со всеми в оных жительствовавшими свободными и посполитыми людьми и с надлежащими к оным местечкам грунтами, угодьями и всеми принадлежностями».²⁴ Козелецький храм будувався зразу ж після 1751 року — в 1752—1763 роках. Напевне, що вклад носівчан у цю споруду був немалий.

Або взяти будівлю Ніжинської гімназії вищих наук князя Безбородька. На цей пам'ятник носівчани працювали після того, як «позже Носовка и Кобыжча были выпрошены себе Безбородком, умевшим выбирать доходные маестности».²⁵ На спорудження Ніжинської гімназії вищих наук, яка була відкрита в 1320 році, носівчани «тягли важку лямку» 1805—1817 роки, коли будувалася ця унікальна архітектурна споруда.

Для себе ж жителі Носівки спромоглися лише в 1765 році збудувати невеличку цегляну Троїцьку церкву, яка як єдина в місті пам'ятка архітектури достояла до 1985 року. У цьому році найняли, ні не реставраторів, а майстрів, яких у нас називають шабашниками, і вони оголили пам'ятку від і так скромного декору. Пам'ятка перестала існувати.

Нищення пам'яток проводилося свідомо і цілеспрямовано. Подібна доля спіткала і Носівський історико-краєзнавчий музей. Дуже важко повірити, але це факт. Після його ремонту всі експонати археології були викинуті з музею та вивезені на смітник. На будинку музею появилася нова вивіска «Носівський музей революційної, бойової та

трудової слави». Якої це бойової слави, можна судити з того, що серед його експозиції до цього часу немає портрета командира Носівського партизанського з'єднання «За Батьківщину» І. М. Бовкуна, хоча я особисто двічі приносив до музею його портрет.

Роздуми... Роздуми...

І ось тепер вирішено відзначити 850-річчя першої літописної згадки назви нашого міста. У кошторис навіть закладена певна сума коштів на проведення цього ювілею. Але чи підуть ці кошти на те, щоб на пам'ятки виготовити і встановити охоронні знаки, щоб упорядкувати пам'ятку археології — городище, яке знаходиться в центрі міста якраз поруч з новим адмінбудинком. Це городище аж просить нас упорядкувати його територію, розбити тут скверик, привести в порядок залишки земляного валу, зробити сходи, упорядкувати під'їзди. Та і долю вже десятиліттями закритого на замок районного музею чи не пора вирішити.

Ще хотілося, щоб була організована археологічна експедиція, яка б зробила свій висновок щодо залишків стародавніх капищ. Якщо ця версія знайде наукове підтвердження, можна було б одне з них за погодженням з Інститутом археології перенести і встановити в згаданому сквері. Дійсно, це була б пам'ятка, якій нема ні ціни, ні аналогів.

Не зайве було б видати і брошуру чи книгу із так багатої історії міста. Як шанували свою історію в нашому районі, можна судити із не так давно виданого довідника «Чернігівщина». Тут на карті пам'яток в нашому районі не значиться ні археологічних, ні навіть пам'яток Великої Вітчизняної війни, в т. ч. присвячених діям партизанського з'єднання «За Батьківщину». Хоча на території району в лісі Орішному споруджено величний обеліск партизанської слави, а на честь бойових операцій встановлено ряд пам'ятних знаків.

При бажанні можна зробити багато корисного, щоб зберегти і примножити добру пам'ять нашого міста. Це було б продовженням літопису його славних сторінок.

Джерела та література:

- 1 Архив Юго-Западной России. — К., 1886. — Ч. VII. — Т. I. — Акты о заселении Юго-Западной России. С. 64.
- 2 Акты, относящиеся к истории Западной России. — СПб., 1846. — Т. 1. — С. 98.
- 3 Левобережная Украина в XV—XVII ст.: Очерк колонизации. // Киев, старина. — 1896. — № 4. — С. 88.
- 4 Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1874. — Кн. 5. — С. 275—276.
- 5 Археологические исследования на Украине в 1967 году. — К., 1968. — С. 30—35; Бондарь А. Н. Поселения древнего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К., 1974. — С. 130—131.
- 6 Стефановский Т. Описание села Плоского, стоящего Черниговской губернии в Нежинском уезде. — Чернигов, 1900. — С. 19.
- 7 Археологічні пам'ятки Української РСР. — К., 1966. — С. 462.
- 8 Археологія. Республіканський міжвідомчий збірник. — К.; 1977. — С. 101—102.
- 9 Воевода В. Зберігаймо пам'ятки археології. // Прапор комунізму, — 1974. — 12, 19 січня.
- 10 Труды Черниговской губернской архивной комиссии. — Вып. 7. Приложение — С. 32.
- 11 Марков М. О городах и селениях Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи, как они следуют в ней по порядку годов. — Чернигов, 1814. — С. 27—28.
- 12 Іванченко М. Дивосвіт прадавніх слов'ян. — К., 1991. — С. 100.

- 13 Словник гідронімів України. — К., 1974. — С. 390.
- 14 Географічна енциклопедія України в 3-х т. — К., 1990. — Т. 2. — С. — 471.
- 15 Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972. — С. 112.
- 16 Франко З. Хто ми, звідки родом? — К., 1969. — С. 15.
- 17 Фененко М. Земля гоборить. — К., 1969. — С. 49.
- 18 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. — К., 1893. — Т. 2. Полк Нежинский. — С. 98
- 19 Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології. — К., 1993. — С. 40.
- 20 Русов А. Нежинский уезд. — К., 1880. — С. 59.
- 21 Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. — К., 1990 — С. 858
- 22 Плачинда С. Вказ. праця. — С. 52, 50.
- 23 Архив Юго-Западной России. — К., 1863 — Ч. 3. Акты о козаках. 1500—1648. Т. 1. — С. 393.
- 24 Киевская старина. — К., 1901. — Т. I—XXIII. — С. 14.
- 25 Там само. — С. 15.

